

ARTIKELEN

MENTALITEITSVERSCHILLEN IN ONS VOLK IN VERBAND MET GODSDIENSTIGE VERSCHILLEN

DOOR
J. P. KRUIJT.

1. *Inleiding.*

Het is algemeen bekend, welk een verscheidenheid van geestesrichtingen ons volk vertoont. Behalve veel godsdienstige groepen kan men echter ook veel mentaliteitsgroepen in ons volk onderscheiden. Bestaat er nu verband tussen deze godsdienstige differentiatie en de verschillen in mentaliteit? Ziedaar de vraag die in dit artikel behandeld wordt.

Mentaliteitsverschillen kunnen veroorzaakt worden door individuele karaktersvariëaties, die binnen elk volk, ook binnen kleine groepen, ja zelfs binnen een gezin, zijn aan te treffen, ook natuurlijk door leeftijds- en geslachtsverschillen. Deze verschillen worden hier niet besproken. Evenmin echter behandelen we de groepsmentaliteiten, die het gevolg zijn van het behoren tot een zelfde klasse of stand (proletariër, middenstander, grootondernemer), of tot een zelfde beroep (bijv. boer, zeeman, visser, onderwijzer), of tot een zelfde nederzettingsvorm (plattelandsbewoner, bewoner van een provinciestad, grotestadsbewoner), of die wellicht berusten op verschil in ethnische afkomst, in stamverschillen dus (Friezen, Franken, Saksen), of die tenslotte direct of indirect herleid kunnen worden tot geografische verschillen (bijv. aanwezigheid van vruchtbare grond of van zeer onvruchtbare, al of niet strijd tegen het water, de mate van isolatie). Over al deze invloeden zullen we hier zwijgen, om ons te beperken tot een nader onderzoek over het verband tussen mentaliteit en godsdienst, hoe moeilijk het ook is, de godsdienstige invloed van de andere te onderscheiden.

Zo'n onderzoek is niet alleen theoretisch van betekenis, maar ook practisch. Vermindering van het aloude „odium theologicum” in ons volk zal door ieder Nederlander worden toegejuicht. Maar het zijn niet alleen dogmatische verschillen, die de verschillende gezindten gescheiden houden, nog sterker wellicht, bij de volgelingen nog meer dan bij de leiders, doet dit het onderscheid in mentaliteit. Wanneer in de loop der tijden de scherpe kanten der confessionele verschillen worden afgeslepen en men zuiver leerstellig gezien elkaar dichter genaderd is, verdwijnt daarmee de maatschappelijke isolering der groepen niet of niet in dezelfde mate. Wrok om oud zeer, misverstanden, louter sleur mogen daarvan als oorzaken worden opgegeven: dat die wrok zo lang blijft nawerken,

dat de misverstanden zo moeilijk kunnen worden opgeruimd, dat die sleur niet doorbroken wordt, hangt toch wel grotendeels af van het feit, dat men elkaar niet voldoende begrijpt door *verschil in mentaliteit*.

Een nadere beschouwing dezer mentaliteitsverschillen is dus, vooral in deze tijd, reeds op zichzelf van groot nut. Hier echter stellen we vooral belang in het sociologisch-sociografische probleem: hoe is de verhouding tussen geestesrichting en mentaliteit? Welke dezer beide is primair of wel: is er slechts een wisselwerking en is het onmogelijk de prioriteit van één van beide aan te tonen?

Noodzakelijkerwijze gaan eerst enige terminologische beschouwingen vooraf. Allereerst rijst de vraag op: Wat verstaan we onder mentaliteit? Is dat hetzelfde als karakter? Ongetwijfeld worden beide termen in het dagelijks leven wel voor en door elkaar gebruikt. Toch menen we verschil te kunnen maken. Om dit in te zien is het allereerst nodig onderscheid te maken tussen de *bouw* (structuur) en de *inhoud* van de menselijke psyche¹⁾. Onder de bouw van de menselijke ziel verstaan we de wijze, *waarop* de individu denkt, voelt, wil; *wat* er gedacht, gevoeld en gewild wordt, behoort tot de inhoud. De karakterkunde, de wetenschap die de regelmaat in de individuele psychische verschillen onderzoekt, houdt zich met de bouw der psyche bezig, al zijn de zielsinhouden natuurlijk van grote betekenis voor een goed inzicht in die bouw. Maar tot de elementen van het begrip karakter zelf behoren die zielsinhouden niet.

Spreekt men over mentaliteit, dan gaat het zeker niet alleen om de bouw van de ziel. Hebben we het over de mentaliteit van den socialistischen arbeider in Nederland in het begin van deze eeuw, dan omvat deze term niet alleen de wijze, waarop de betrokkene denkt, voelt, wil, maar ook althans een deel van de inhoud van het denken, voelen en willen: de sympathie of antipathie van deze persoon voor bepaalde maatschappelijke stelsels, zijn gezindheid, houding jegens verschillende politieke partijen, jegens kerk, godsdienst, natie, maar ook hoe hij zijn vrije tijd besteedt, wat voor boeken hij leest, hoe zijn gezinsleven is, hoe hij feest viert enz. Bij mentaliteiten denken we dus ook aan opvattingen, sentimenten, gewoonten, „houdingen” (de „attitudes”²⁾ van sommige Amerikaanse sociologen) enz.³⁾

Is daarmee *mentaliteit* synoniem met *geestesrichting*? Dit is nu ook weer niet het geval. Onder geestesrichting verstaat men een ideeën-

1) Hierop wordt gewezen door Dr. E. W. Hofstee, Het Oldambt. Een sociografie. Deel I: Vormende krachten, 1937, p. 39.

2) Attitude = behavior pattern, dus: typische wijze van (uiterlijk) reageren (Park and Burgess, Introduction to the Science of Sociology, Chapter VII).

3) Het lijkt ons toe, dat, waar bij beschouwingen over het volkskarakter ook nationale opvattingen, sentimenten, gewoonten enz. worden besproken, men, volgens bovenstaande terminologie, beter van volksmentaliteit kan spreken.

complex, bijv. op godsdienstig of filosofisch of politiek gebied, of zo men wil, een „ideologie”, maar dit woord dan ontdaan van zijn ongunstige betekenis ⁴⁾. Een „ideologie” kan gepredikt, verbreid worden, is ge-objectiveerd en gecodificeerd in geschriften (dogma's, confessies, catechismen, programs, beginselverklaringen, leerstukken, enz.), een mentaliteit is echter een geestelijk-psychische houding en als zodanig meer subjectief en minder vast gevormd; een mentaliteit is een levensrichting, een ideologie een overtuigingsinhoud, een klasse of stand of beroepsgroep wordt gekenmerkt door een mentaliteit, een kerkgenootschap of partij echter bezit een ideologie ⁵⁾).

Welk verband bestaat er nu tussen ideologie en mentaliteit? Zuiver deductief geredeneerd kan men zowel de prioriteit van de mentaliteit als die van de ideologie verdedigen. Enerzijds: men kiest zich een ideologie die past bij zijn aard en mentaliteit; daarom kan *Geiger* ook zeggen op de hierboven aangehaalde plaats: „Mentalität ist eine Haut, Ideologie ein Gewand”, en „Mentalität ist früher, ist erster Ordnung, Ideologie ist später oder zweiter Ordnung”. Anderzijds: de mentaliteit wordt sterk beïnvloed door de ideologie, waarin men wordt opgevoed. Zo zou bij de onafhankelijken van geest, de zoekers, de mentaliteit primair zijn: zij verwerpen eventueel de oude richting, waarin zij zijn opgevoed en kiezen zich een nieuwe dan wel vervormen de oude overeenkomstig eigen aard. Bij de grote massa echter zou de mentaliteit secundair zijn en behalve door de levensomstandigheden ook ten eerste door de confessie worden beïnvloed. Evenzo: in tijden van geringe geestelijke bewogenheid zou de opvoeding in de eenmaal geldende ideologie prevaleren, in tijden van geestelijke crisis daarentegen zouden meer personen uit de oude verzekerdheid worden losgeslagen, zouden er meer zoekers zijn en zou de mentaliteit een sterke invloed hebben op de uiteindelijke keuze ⁶⁾.

In de sociologische literatuur is het niet gebleven bij een deductieve redenering om bedoeld verband aan te wijzen. Sedert *Troeltsch* en *Max Weber* hun bekende geschriften publiceerden is er een vloed van sociologische en historische literatuur verschenen om met inductief (in hoofdzaak historisch) materiaal het verband tussen godsdienst en mentaliteit, met name de „Wirtschaftsgeist”, de mentaliteit t.a.v. het economische leven, aan te tonen. In veel mindere mate is dit

⁴⁾ In de moderne „sociologie van de wetenschap” zijn ideologieën door tijd of plaats beïnvloede ideeën („seinsgebunden” of „standortsgebunden”). Zie Mannheim, *Wissenssoziologie* (in *Handb. der Soziologie*, p. 660).

⁵⁾ Uitvoerig over deze en andere verschillen tussen mentaliteit en ideologie: Zie *Geiger*, *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes*, 1932, p. 77 e.v.

⁶⁾ Vgl. het betoog van Romein, dat zowel het individueel als het volkskarakter het duidelijkst tot uiting komen in tijden van crisis (*Beschouwingen over het Nederlandse Volkskarakter* 1942, p. 17-18).

geschied in sociografische geschriften ⁷⁾). In dit artikel stellen wij ons voor, dit thema sociografisch aan te pakken, d.w.z. voor de huidige Nederlandse bevolking, ook al kunnen historische beschouwingen niet altijd vermeden worden. Als bron worden naast statistiek de, nog steeds niet zo talrijke, sociografische geschriften gebruikt. Mede in verband daarmee is dit artikel niet meer dan als een eerste aanloop te beschouwen.

2. *Het Katholieke volksdeel.*

a) Wat ons allereerst opvalt is de sterke discipline van de Rooms-Katholieke kerk en in verband daarmee het sterke *saamhorigheidsgevoel* van het Katholieke volksdeel. Natuurlijk is dit *saamhorigheidsgevoel* niet alleen aan het geloof toe te schrijven. Een groot deel der Katholieken woont in Noord-Brabant en Limburg, de vroegere Generaliteitslanden, die gedurende het gehele bestaan van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden onmondig werden gehouden en als wingewesten werden behandeld ⁸⁾. De onderdrukking van de Katholieke godsdienst in het algemeen en van de Generaliteitslanden in het bijzonder moet het *saamhorigheidsgevoel* tussen de Katholieken, zonder twijfel versterkt hebben, wat dus slechts indirect aan het geloof zelf is toe te schrijven ⁹⁾. Ook het *saamhorigheidsgevoel* in de Brabantse of Limburgse dorpen, zich uitend in burendiensten, dorpsgerichten e.d. is niet typisch Katholiek; in de zanddorpen van het niet-Katholieke Drente bijv. zien wij precies hetzelfde; wij hebben hier te maken met de gevolgen der eeuwenlange isolering en het op elkaar aangewezen zijn. Rekening houdend met deze invloeden van vroegere onderdrukking en met de isolering is het echter toch nog duidelijk, dat ook de godsdienst rechtstreeks een sterk bindmiddel is onder de Katholieken. Naast de verontwaardiging over de onderdrukking is zeker de sterke gehechtheid aan hun geloof oorzaak, dat de Katholieken der Generaliteitslanden aaneengesmeed bleven en zo weinig overstag gingen. En deze gehechtheid — vroeger en nu — berust ongetwijfeld niet alleen op traditie, maar ook op het feit, dat de Kerk, met haar indrukwekkende erediensten, met haar veelvormige instellin-

⁷⁾ Troeltsch, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, 1912; Max Weber, *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, in 1904/5 als tijdschr. art. verschenen, later met andere verhandelingen herdrukt in „*Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*“, 3 Bde 1921; verder geschriften van Brentano, Halbwachs, Tawney, Groethuysen, Sée, Kraus, Beins, Robertson en vele anderen; voor een goed overzicht zie vooral Tawney, *Religion and the rise of capitalism* 1926 en ten onzent Bouman. Enige beschouwingen over de historische betrekkingen tussen godsdienst en kapitalisme, („*De Economist*“ 1932) en de dissertatie van Van Gunsteren, *Kalvinismus und Kapitalismus* 1934. Van sociografische geschriften noemen we: Rühl, *Vom Wirtschaftsgeist in Spanien*, 1922 en soortgelijke studiën over de Oriënt (1925) en de U.S.A. (1927); Noordman, *Turkije, de economische geest voor en na de omwenteling*, 1933.

⁸⁾ Gerard Knuvelder, *Vanuit Wingewesten. Een sociografie van het Zuiden* 1930.

⁹⁾ Antoon Coolen, *De Oost-Brabanders*, in „*De Nederlandse Volkskarakters*“ 1938, p. 283.

gen, die van diepe mensenkennis getuigen en niet alle mensen over één kam scheren, voldoet aan de behoeften van althans een belangrijk deel van ons volk ¹⁰⁾. Zo is het sedert het begin van de Katholieke emancipatie in 1853 aan de Rooms-Katholieke kerk gelukt, de verdere doorwerking van deze emancipatie „geheel te doen geschieden volgens de richtlijnen, door haar geestelijke leiders uitgestippeld” ¹¹⁾. Ondanks politiek samengaan met andere staatkundige partijen heeft de geleidelijke liquidatie van de vroegere achterstelling, sedert 1853 tot nu toe, met enige kentering in de laatste tijd, in het teken gestaan van de isolering, godsdienstig natuurlijk geheel, maar ook maatschappelijk en cultureel. Hoewel ook de Katholieke kerk afvalligen zag wegtrekken — zij het minder massaal dan de Protestantse — is zij er toch in geslaagd, het grootste deel der Katholieken niet alleen in de kerk te houden, maar ook samen te binden in een uitgebreid netwerk van maatschappelijke en culturele organisaties. Hetzelfde is geschied bij het rechtzinnig Protestantse deel van ons volk, en uit beide feiten blijkt reeds, dat bij het ontstaan van de maatschappelijke organisaties, die de kristallisaties vormen van de sociale bewegingen, óók geestelijke scheidslijnen in ons volk, en niet alleen maatschappelijke, invloed hebben uitgeoefend.

Het slagen van deze geweldige Katholieke maatschappelijke en culturele organisatie-arbeid is vooreerst toe te schrijven aan het omvangrijke kerkelijke apparaat, waarover de Katholieke Kerk sedert het herstel der Hiërarchie in 1853 beschikt. In de tweede plaats moet ook gewezen worden op het feit, dat onder de geestelijken bekwame en sterke persoonlijkheden voorkwamen, die scherp inzicht in maatschappelijke noden naast liefde voor het lagere volk bezaten, om slechts enige namen te noemen: *Dr. Schaepman*, *Dr. Ariëns* en *Dr. Poels* voor de Katholieke arbeiders, *Pater van den Elsen* voor de Katholieke boeren.

Naast het organisatorisch uitstekend werkende apparaat van de Katholieke Kerk en de bekwame leiding van vele geestelijken moet zeker nog een derde factor hebben bijgedragen tot het slagen van het bijhouden der gelovigen in de kerk en hun bijeenbrengen in de vele Katholieke organisaties, n.l. *de geringere neiging tot zelfstandigheid en de zwakkere zucht tot kritiek* bij het Katholieke volksdeel vergeleken met het niet-Katholieke deel. Het bestaan van deze geringere kritische geest bij de Katholieken vergeleken met de Protestanten is door vele goede kenners, van Katholieke en Protestantse zijde, waargenomen. „De

¹⁰⁾ Aldus Ds. Binnerts, *De Kerk in onzen tijd in Nederland* p. 61-63. Vglk. de goede typering van de Katholieke mentaliteit in de Generaliteitslanden gedurende de 17de eeuw in de roman van Mr. A. Roothaert „*Die Verkeerde Weereldt*”, 26ste druk, 1939.

¹¹⁾ Dr. G. Th. Kempe, *Criminaliteit en Kerkgenootschap*, 1938, p. 117; Kruijt, *De onkerkelijkheid in Nederland 1939*, p. 299 e.v.

Rooms-Katholiek meent allerlei te kunnen overlaten, hij heeft een leergezag en een clerus. De protestant kan niet overlaten, ook niet aan den predikant, hij is vaak eigenwijs en eigendunkelijk, maar hij voelt zijn persoonlijke verantwoordelijkheid" ¹²). *Pater Jacobs* zegt van de Limburgers, dat traditie en gewoonte „een grotere rol spelen dan eigen overtuiging, eigen inzicht, eigen bewuste behoefte en drang naar godsdienstig leven" ¹³). Bij een vergelijking tussen de West-Brabanders en de overwegend Protestantse bevolking van het Land van Altena zegt *Slootmans*: „In de kleilanden boven de Langstraat tiert de geest der kritiek meer, de bevolking neemt niet zo gemakkelijk iets aan, onderzoekt scherper en verzet zich eerder" ¹⁴). Vaak is er reeds op gewezen, hoe verhuizing van Katholieke plattelandsbewoners naar een grote stad als Rotterdam of Antwerpen, waar de sterke leiding van vroeger ontbreekt, dikwijls geloofsafval en morele afglijding tengevolge heeft, wat bij Protestanten in mindere mate voorkomt" ¹⁵).

En hoewel deze geringere neiging tot zelfstandigheid zich het meest openbaart op het gebied van het godsdienstige en morele leven, zij is ook voelbaar waar het maatschappelijke kwesties betreft. In „*Rerum Novarum*" en „*Quadragesimo Anno*" stelden *Paus Leo XIII* en *Paus Pius XI* vast, „dat bij Ons het recht en de plicht berust met oppergezag een oordeel uit te spreken over sociale en economische vraagstukken" ¹⁶). In genoemde encyclieken zijn deze vraagstukken besproken in anti-socialistische, maar ook in anti-liberalistische geest. Zowel de Katholieke arbeiders, die in de roerige 80er jaren van de vorige eeuw vaak niet doof bleken te zijn voor de roepstem van het jonge socialisme, als de Katholieke werkgevers, die ook volgens Katholieke auteurs, in sociaal-economische opzichten veelal sterk liberalistisch dachten en handelden ¹⁷), werden door deze encyclieken vermaand tot bijlegging van de klassenstrijd en eensgezinde samenwerking.

In het algemeen bleken de arbeiders volgamer dan de sociaal-conservatieven in het Katholieke volksdeel ¹⁸). De indruk van volgzaamheid, die wij van de Katholieke arbeiders krijgen, wordt ook versterkt door het

¹²) Prof. Dr. G. van der Leeuw, *De Volksgemeenschap en de confessies* (in „*Het Gemeenebest*", 3de jaargang, p. 42).

¹³) *Pater J. Jacobs, M.S.C., Over godsdienstige toestanden in de Mijnstreek* (in „*Roeping*" V. p. 450).

¹⁴) *Corn. J. F. Slootmans, De West-Brabanders* (in „*De Nederlandse Volkskarakters*" 1938, p. 274).

¹⁵) *Mr. G. H. A. Feber, De criminaliteit der Katholieken in Nederland 1933*, p. 52; *Dr. G. Th. Kempe, t.a.p.*, p. 158.

¹⁶) Encycliek „*Quadragesimo Anno*" (vert. J. v. Lieshout S.J.), 1931, p. 20.

¹⁷) *Dr. L. G. J. Verberne, De Nederlandse arbeidersbeweging in de 19de eeuw, 1940*, p. 134; *Kempe t.a.p.*, p. 129; *Knuvelde, t.a.p.*, p. 189-191, in het algem. hoofdst. VII.

¹⁸) *Knuvelde*, p. 212-222; 228-231, — *Kruijt, Onkerkelijkheid in Ned.* p. 196, 204/6; *P. A. Barentsen, Het oude Kempenland, 1935*, p. 337/9.

feit van de „eenzijdig-patriarchale verhouding” tussen werkgevers en arbeiders in Brabant, „die is blijven voortbestaan met de instemming van den arbeider”, zoals *Brand* constateert. Behalve de „jeugd” van de Brabantse industrie, die voor een groot deel zijn arbeiders recruteert uit agrarische bevolkingsgroepen, en de tevreden Brabantse aard — waarover aanstonds nader — is waarschijnlijk ook het Katholicisme zelf hierop van invloed: „de hiërarchie in de kerkelijke organisatie zelf, de bekende katholieke opvatting van de samenleving als een hiërarchie van waarden, de eerbied voor het kerkelijk gezag, die elke Brabander heeft, hebben er toe meegewerkt, dat het standsbewustzijn werd levendig gehouden”¹⁹).

De economische ethiek van de Middeleeuwse gilden: de opvatting dat het beroep moet voorzien in het redelijke levensonderhoud, maar de beloning daarboven niet moet uit gaan, de opvatting over het „rechtvaardige loon” en de „rechtvaardige prijs” — dat is de geest, die ook uit genoemde encyclieken spreekt. In de Middeleeuwen echter was het sociale milieu niet ongunstig voor een min of meer nakomen van deze ethiek²⁰), onze tijd echter, met zijn sterk verzakelijkt economisch leven, is daar allesbehalve bevorderlijk voor. Het verschil tussen deze door de Kerk gepredikte geest en de werkelijke sociale verhoudingen in de maatschappij, ook onder het Katholieke volksdeel, is oorzaak van een spanning²¹), die lange tijd latent aanwezig kan zijn en die zich tenslotte bij vele Katholieke arbeiders ook wel geuit heeft in het opzeggen van het vertrouwen, in afval, maar toch bij een groot deel der Katholieke arbeiders daarvoor niet groot genoeg was, blijkens het feit van het bestaan der belangrijke Katholieke vak- en standsorganisaties: *de godsdienst heeft de vorming van de typische proletarische mentaliteit bij zeer veel Katholieke arbeiders verhinderd*. Hier hebben we zeker een onmiskenbaar symptoom van de vormende invloed der geestesrichting op de mentaliteit.

b) Naast de volgzzaamheid kenmerkt volgens vele waarnemers een tweede trek het Katholieke volksdeel, althans in Noord-Brabant en Limburg, n.l. *opgewektheid*, blijmoedigheid²²), zorgeloosheid die tot lichtzinnigheid kan leiden, en die sterk afsteekt tegen de strenge levenshouding en zwaartillendheid van het Calvinistisch volksdeel, waarop wij later terugkomen. *Prof. van der Leeuw* zegt op de boven aangehaalde plaats:

¹⁹) W. Brand, Eindhoven, Sociografie van de Lichtstad, '37, p. 85-88.

²⁰) R. H. Tawney, Religion and the rise of capitalism (Pelican Books A. 23 p. 42).

²¹) Ook kan er een spanning ontstaan wanneer de geestelijkheid ingaat tegen oude gewoonten. Zie Barentsen, t.a.p., p. 251/4; Fons Tuinstra, De ziel van Limburg, 1932, p. 88, 96.

²²) Uit het psychogram dat Tuinstra over de Limburgers geeft, volgt voor hen een sterk overheersen van het nerveuze type van Heymans. Dit type nu heeft een zeer wisselende gemoedstoestand, een allesbeheersende „joie de vivre” wisselt af met het

„De Rooms-Katholiek scheidt gemakkelijker natuur van bovennatuur, kerk van wereld, dan de protestant en kan daarom rustiger in beide leven. Hem ontbreken het absolutisme, het paradoxale, de bittere ernst, die den calvinist eigen kunnen zijn. Hij neemt het, gemoedelijk gezegd, wel wat erg gemoedelijk op. Aan de andere kant vindt hij gemakkelijker de weg naar de cultuur, en dat is niet alleen een genoegen en een voordeel, maar ook een stuk christenplicht tegenover de wereld, waaraan de calvinist vaak nauwelijks toekomt". Van den Oost-Brabander zegt *Antoon Coolen*: „Hij schuwt de aardse vreugde niet, maar hij ziet niet in, dat zij een beletsel zou zijn, om de hemelse te verwerven. Zeker breekt hier de opgewektheid door, die de dingen licht durft nemen" en: „Sterk in een traditionele levensgeest, beproefd, bevochten, maar taai gehandhaafd, aanvaardt hij het leven, eenvoudig en vreugdevol, met de houvast van zijn simpel en vanzelfsprekend geloof . . . Zijn gemoedelijkheid heeft tot schaduwzijde, dat hij het niet zo nauw neemt" ²³). Van den Limburger: „Met de aanvaarding van het geloof is voor den Limburger het voornaamste verzorgd. Voor de rest zorgen O.L. Heer en de Heiligen wel. Buitengewoon groot is zijn vertrouwen in de Hoogste Leiding. Naast de zuidelijke inslag in zijn karakter verklaart dit niet alleen de veelal uitbundige opgewektheid en schaterlachende blijmoedigheid, maar ook de veelvuldig voorkomende luchthartigheid en zorgeloosheid alsmede de hieruit voortvloeiende lichtzinnigheid, die den Noordeling onbegrijpelijk is" ²⁴). Soortgelijk is de volgende psychologische typering van den Protestantsen theoloog *Lindeboom*: „Ge kent typisch-roomsche kenmerken, waarbij ik U waarschuw deze niet exclusief noch algemeen-geldig-zonder-uitzondering op te vatten; het gaat hier om globale kenmerken. Dan weet ge hoe de Rooms-Katholiek is typisch emotioneel-actief, of zgn. reactief, in het algemeen primair, heftig, impulsief en expansief, soms wat geneigd tot minder betrouwbaarheid, tot geringere punctualiteit, tot minder ernst, lichtlevend, met zin voor het uiterlijke en meer in 't bijzonder voor het aesthetische in kleur, lijn, muziek en spel, minder actief en ondernemend, traditionalistisch, gemoedelijk en weinigforsch in levenshouding. Keer deze kenmerken om, en ge hebt den typischen Protestant: staag, natuurlijk actief, meer secundair, minder heftig en impulsief maar bedachtzamer, ernstig

somberste pessimisme, volgens Brugmans zou zelfs hun gemoedstoestand overwegend somber zijn (Psych. methoden en begrippen, p. 282), geheel in strijd met het beeld van Tuinstra. Zou het Katholicisme dus in staat zijn een zwakke trek van het nerveuze type te compenseren? Zie „Mensch en Maatschappij" 1933, p. 540.

²³) In „De Nederlandse Volkskarakters", p. 286, 292.

²⁴) Dr. Win. Roukens, in „De Nederlandse Volkskarakters", p. 312/3. Soortgelijke opmerkingen geeft dit werk over de Kempenaars in België, p. 416, ook over de luchthartige, goed Katholieke Volendamers, p. 345 e.v. Uitvoerig over de blijmoedigheid: Tuinstra, t.a.p., p. 75 e.v.

tot het stroeve, punctueel, met weinig zin voor het uiterlijk, althans voor het aesthetische, voor kleur, sier en muziek, minder gemoedelijk, maar ondernemend en stoer".²⁵⁾

Van de bewoners van Herten (bij Roermond) zegt *Van Zuylen*, dat „de zindelijkheid in het algemeen veel te wensen over laat ; het is te verklaren uit de moeilijke levensomstandigheden en de daar weer uit voortkomende geringe drang tot verbetering. Ook de onbewogenheid t.a.v. alle mogelijke gebeurtenissen vloeit daaruit voort. Zakengeest is niet alleen van bijna alle Limburgers een zwakke zijde, maar hier ontbreekt die zo goed als geheel. Men is gauw tevreden en nonchalant. Niet zelden gebeurt het, dat men niet eens de op te brengen pachtsom kent. Tegenover deze minder gunstige eigenschappen staan echter een aantal gunstige. De gehele mentaliteit van de bevolking is R.K. Dit brengt een zekere blijmoedigheid met zich mee. Het rotsvaste Godsvertrouwen maakt, dat veel armoede en tegenspoed gemakkelijker gedragen wordt dan anders het geval zou zijn".²⁶⁾ En tenslotte volg hier nog een citaat van den (niet-Katholieken) scherpen waarnemer, den medicus *Dr. Barentsen* over de bevolking der Noordbrabantse Kempen, waaronder hij van 1904—1916 heeft gewerkt: „De Noordbrabander is blijmoedig en onbezorgd, zelfs in moeilijke omstandigheden. Hij heeft deze karaktertrek te danken in de eerste plaats aan zijn godsdienst, die hem de naar zijn opvatting veilige weg wijst naar het hiernamaals en berusting leert bij tegenslagen. In de tweede plaats aan de verder te bespreken vreugde van zijn arbeid, die met zijn gezinsbouw verband houdt; in de derde en zeker niet in de minste plaats, omdat hij zich door de kleine en bij geen enkele levensopvatting geheel te vermijden tekortkomingen geen ogenblik bezwaard gevoelt".²⁷⁾

Verschillende feiten wijzen op het bestaan van een levensaanvaarding bij de Katholieken, die blijmoedigheid als voordeel heeft, maar ook lichtzinnigheid als nadeel met zich mee kan brengen: de geringe frequentie van de zelfmoord, hun groter kindertal, hun veel soepeler standpunt t.a.v. het amusementsleven, (kermis, carnaval, kaarten) of de Zondagsrust vergeleken bij dat van de Calvinisten, de groter weerstand, die de drankbestrijding bij hen ondervond, de grotere gemeenzaamheid t.a.v. het Heilige, de geringere zakengeest e.d.²⁸⁾ Het zal duidelijk zijn, dat deze blijmoedige levensaanvaarding mede van invloed is op het zich oriënteren

²⁵⁾ Prof. Dr. J. Lindeboom, Het Godsdienstig-zedelijk karakter van het Nederlandse volk in zijn verschillende geledingen (in het Maart-nummer van „Barchem-bladen" 1930).

²⁶⁾ Van Zuylen, De Gemeente Herten. Dorp aan de overgang, 1940, p. 65.

²⁷⁾ Barentsen, Het Gezinsleven in het Oosten van Nd. Brabant, „Mensch en Maatschappij", 1926, p. 53.

²⁸⁾ Kempe, t.a.p., p. 166/8 ; Onkerkelijkheid in Nederland, p. 302 ; Tuinstra, t.a.p. p. 78, 87.

en het partij kiezen inzake sociale stromingen: de Katholieke arbeider bleef langer tevreden, ook als sociale noden hem teisterden, en door zijn grotere volgzzaamheid kwam hij minder gauw tot kritiek op maatschappelijke oorzaken van die sociale nood.

Zo werden de arbeiders uit het Zuiden en in het algemeen de Katholieke arbeiders minder gauw tot het socialisme aangetrokken dan de niet-Katholieke arbeiders, vooral wanneer dit gebracht werd door persoonlijkheden als *Domela Nieuwenhuis*, die door hun ascese en strenge principes een Puriteinse indruk maakten. Het is bijv. typerend, dat *Vliegen*²⁹⁾ de opmerking heeft gemaakt, dat Domela Nieuwenhuis, „in het Noorden, waar de mensen over het algemeen stugger zijn, veel groter populariteit genoot dan in 't Zuiden, waar men hem te stijf, te ongenaakbaar vond en waar men houdt van mensen, met wie men een glas bier kan drinken en een mop tappen”.

De Katholieken in Noord-Brabant en Limburg vormen een belangrijk deel van de Nederlandse Katholieken, maar toch nog niet de helft (in 1930 ruim 45%). De hierboven geciteerde uitspraken hadden wel voor een deel betrekking op de Nederlandse Katholieken in het algemeen, maar het sociografisch materiaal gold alleen voor Brabanders en Limburgers. De vraag kan gesteld worden, of de geschetste Brabantse en Limburgse mentaliteit niet met hun streekarakter samenhangt en dus niets of weinig met het Katholicisme. Alleen wanneer we bij de boven-Moerdijkse Katholieken gelijke trekken vinden, wordt de samenhang met de godsdienst waarschijnlijker. Jammer genoeg zijn er over de mentaliteit van de Nederlandse Katholieken buiten Noord-Brabant en Limburg weinig gegevens. Enkele sociografische data wijzen wel in dezelfde richting. *Huizinga* constateert voor Medemblik, dat R.K. kringen er meer geld voor vermaak uitgeven dan Prot. Christelijke kringen³⁰⁾. Terwijl bekend is, dat in het Katholieke Noord-Brabant zeer veel gekaart wordt, blijkt uit een enquête over de vrije-tijdsbesteding der arbeiders in Krommenie, dat ook daar R.K. arbeiders meer en vaker kaartspelen, verder meer toneelvoorstellingen bezoeken, en meer deelnemen aan de muziek-, zang- en toneelverenigingen dan de onkerkelijke of gereformeerde arbeiders, daarentegen worden ze bij het bezoek van voetbalwedstrijden, bioscoop en bij het wandelen en fietsen door de onkerkelijke arbeiders overtroffen³¹⁾. Het ontwikkelingswerk ondervindt in Amsterdam minder belangstelling bij de R.K. dan bij de andere groepen der bevol-

²⁹⁾ In zijn „Dageraad der Volksbevrijding”, I, p. 63.

³⁰⁾ G. B. W. Huizinga, Medemblik, inzonderheid in verband met de Zuiderzeewerken. Proeve eener sociografie 1940, p. 37.

³¹⁾ Blonk-Kruijt, De besteding van de vrije tijd door de Nederlandse arbeiders, 1936, p. 39, 57, 61, 72.

king ³²⁾. Hier boven (noot 24) wezen wij al op de Volendammers; deze zijn: „luchthartig, jolig, ongelooflijk ruw van taal en kinderlijk-naïef. Als alle goede Katholieken nemen zij zeer getrouw hun kerkelijke plichten waar, maar als zij die plichten volbracht hebben, keren zij zich weer breed naar de wereld toe. Zij zondigen luchthartig. Maar als zij weer bij meheer Pastoor te biechten geweest zijn, hebben zij een schone lei — en beginnen opnieuw. Ze zijn „verslingerd” aan de wereld en aan alle wereldse genoegens. Dolle kermisvierders zijn de Volendammers. Er zit in deze mensen een felle levensdrift. Bijna aanhoudend glanst en flonkert er een lach in hun ogen. Graag spelen zij op hun harmonica — zij spinnen er een verliefde droom bij uit, zij dansen en borrelen er ook bij”, enz. ³³⁾. In § 3 van dit artikel zullen we dezelfde luchthartigheid bespreken van de Katholieken ten Z. van de Oude IJssel en die in Zeeland, vergeleken met Protestanten in de omgeving. Zo is er dus, ondanks de schaarsheid van het materiaal, wel enige waarschijnlijkheid, dat de Katholieken ten N. van de Moerdijk in verschillende opzichten een gelijke mentaliteit vertonen als die ten Z. er van. De beïnvloeding door niet-Katholieken wordt trouwens door twee oorzaken belemmerd: 1° door het feit dat, buiten de grotere plaatsen, de Katholieken boven de Moerdijk toch vaak sterk geconcentreerd wonen in een Katholiek „eiland”, hetzij een groep van dorpen, hetzij een enkel dorp, hetzij zelfs een wijk of buurtschap binnen een gemeente. In één gemeente kan dan zelfs de godsdienst een sterk scheidende factor zijn. Zo constateert *De Vooy*s in de gemeente Tull en 't Waal (Utr.) een merkwaardig onderscheid tussen de beide delen Honswijk en 't Waal. „Honswijk bezit geen contact met 't Waal. De godsdienst is hier ook een scheidende factor. Een van de boeren zei hierover: „Neen, dat deel ken ik niet, want ik ben Katholiek”, hierbij doelende op 't Waal, dat overheersend Protestant is.” ³⁴⁾. 2° Ook waar geen geografische concentratie van Katholieken is, veroorzaakt de sterke neiging tot een eigen Katholiek verenigingsleven, zowel op economisch gebied als op dat van ontspanning en ontwikkeling, een geestelijke isolering van andersdenkenden en een versterking van het saamhorigheidsgevoel met geloofsgenoten. Zelfs het bij voorkeur kopen bij geloofsgenoten, sterker dan bij de Protestanten onderling, wordt soms in sociografieën vermeld (Medemblik en Harlingen ³⁵⁾).

³²⁾ Onkerkelijkheid in Nederland, p. 251.

³³⁾ Ali van Wijhe-Smeding, *De Zuiderzeeversschers* (in „De Nederl. Volkskarakters”, p. 345).

³⁴⁾ Dr. A. C. de Vooy, *De trek van de plattelandsbevolking in Nederland*, 1933, p. 74.

³⁵⁾ Huizinga, t.a.p., p. 56/7, Van Hinte, *Sociale en econ. geogr. van Harlingen* 1936, p. 252.

Ondanks deze isolatie heeft toch nog een zekere beïnvloeding plaats. Zeer stellig is in dit opzicht de uitspraak van den R.K. *Dr. F. Thijssen*: „De boven-Moerdijkse Nederlander heeft een vrij uitgesproken protestants, Calvinistisch karakter. En dit niet alleen wat betreft de protestantse bevolking, hetgeen duidelijk is, maar ook het Katholieke volksdeel. Wie een boven-Moerdijkse Katholieke Nederlander plaatst naast een beneden-Moerdijkse, zal dit kunnen vaststellen over heel de linie van zijn levenswijze, ook op godsdienstig gebied (wat betreft de leer natuurlijk niet, maar wel in de wijze van beleving daarvan)”³⁶). Trouwens, het omgekeerde komt ook voor: een beïnvloeding van de Protestanten in Brabant en Limburg door de Katholieke mentaliteit. *Ds. Plug* zegt van de Hervormden in Brabant, dat „ook de „zwaarste broeder” ongemerkt iets van de warme gemoedelijkheid en de gemakkelijke luchtigheid van den Roomschen Brabander in zich opneemt”³⁷). In verschillende overwegend Katholieke streken van Nederland (delen van Twente, Land v. Maas en Waal, Rijk van Nijmegen, Lijmers, Montferland, het O. van de Over-Betuwe, Nd. Brabant en Limburg) zijn de Protestanten kerkser dan in de overwegend Protestantse gebieden. Met name valt ook een sterker waardering op van de sacramenten bij Protestanten in genoemde streken³⁸).

Deze afwijkingen, zowel van Protestanten als van Katholieken, in streken waar ze in de minderheid zijn, kunnen op drie wijzen verklaard worden:

1° door een beïnvloeding van de zijde der tegenstanders, gelijk boven is aangenomen;

2° de strijdpositie, waarin men is gedrongen, maakt echter tevens, dat men meer ernst maakt met zijn godsdienst;

³⁶) *Dr. F. Thijssen*, *De Volksgemeenschap en de confessies*, (Het Gemeenebest 1941, p. 108). — Binnen de Nederlandse Katholieken zijn zeer grote verschillen in mentaliteit, zeker met verschillen in mentaliteit samenhangend (zie *De Vooys*, „De geboortedaling in Nd. Brabant, Tijdschr. v. h. Kon. Ned. Aardr. Gen. 1936, p. 178). Deze verschillen doorkruisen echter de scheiding boven en beneden de Moerdijk en hebben voorts niets te maken met de scheiding Prot.-Kath., daar bijv. de Gereformeerden ook hoge geboortecijfers vertonen. Interessant zou het zijn na te gaan, of de bevolking van het Groningse dorp Kloosterburen, een typisch geval van een „Rooms eiland” te midden van een Protestantse omgeving, ook anders dan inzake de godsdienst van de omliggende bevolking afsteekt. Volgens Prof. Lindeboom niet (zie diens bijdrage in het verzamelwerk „De Nederlandsche Geest”, 1942, p. 121). — Genoemde Protestantse theoloog constateert evenals *Dr. Thijssen*, dat „in het Noorden des lands 66k de Roomsche Katholieken, meer dan hun geloofsgenooten in het Zuiden, iets hebben van die trekken, die wij daareven specifiek protestantsche noemden” (p. 123).

³⁷) *Ds. E. A. J. Plug*, *Onze kerk in Brabant* (in *Berkelbach van der Sprengel, Stufkens en Touw, Kerke-Werk*, z.j. p. 189).

³⁸) *De onkerkelijkheid in Nederland*, p. 114/5, 149, 153, 168/9. Voor het „Sacramentalisme” onder de Protestanten in de Mijnstreek van Zuid-Limburg, zie *Kerke-Werk*, p. 203.

3° voorzover het autochtonen betreft, kan het oorspronkelijke streekkarakter ook nog van invloed zijn. Dit geldt natuurlijk niet voor de grotendeels „geïmporteerde” Protestanten in Katholiek Brabant en Limburg, wel voor vele Katholieken boven de Moerdijk. Zo constateert *Ds. Jansen* bij de Twentse Katholieken minder uitbundigheid dan bij de Brabantse, maar acht „deze soberheid slechts ten dele een vrucht van de Reformatie, hij lag ook voordien al in de Saksische natuur” ³⁹⁾.

Hierboven vonden we enige mentaliteitstrekken, die met het Katholieke geloof veelal gepaard gaan. We zullen hier nog geen poging doen de prioriteit van de godsdienst of die van de mentaliteit aan te tonen, daarop komen we later nog terug.

De invloed van de godsdienst op de mentaliteit is een probleem, dat ook veel in de criminologie is besproken. Vaak is daar de vraag opgeworpen, of het instituut van de biecht een criminogene werking heeft. De mogelijkheid, absolutie voor zijn zonden te verkrijgen, zou het geweten min of meer in slaap sussen. Deze deductieve redenering is door de meeste leidende criminologen (ten onzent bijv. door *Bonger*, *Feber*, *Duynstee*) afgewezen; men acht de biecht als criminogene factor niet van gewicht en sommigen schrijven dit instituut eerder enige anti-criminogene werking toe ⁴⁰⁾. Toch is het belangrijk er nog nota van te nemen, dat de boven reeds genoemde medicus *Barentsen* over de zo goed bij hem bekende bevolking uit de Noordbrabantse Kempen in het begin van deze eeuw opmerkte, dat ze kleine tekortkomingen niet zo nauw neemt, „Hoevel nu van de kansel herhaaldelijk deze tekortkomingen worden veroordeeld als zijnde strijdig met de naastenliefde en ook, omdat zij schade kunnen doen aan de ziel, telt men ze in het dagelijks leven al zeer licht. Kleine tekortkomingen doen zeer weinig kwaad; zo is de opvatting; immers men hoeft er den geestelijke in de biechtstoel niet mee lastig te vallen, absolutie hoeft daarvoor niet te worden gevraagd. Men heeft dus geen oprecht berouw te tonen en geen waarborgen te geven tegen herhaling” en „De Protestantse moraal is ten dien opzichte veel strenger. Elke kleine tekortkoming, vooral bij herhaling begaan, kan het eindoordeel ongunstig doen uitvallen. De stemming is diensengevolge bij den streng gelovigen Protestant veel ernstiger, min of meer gedrukt. Hij leeft steeds in het onzekere van hetgeen hem later te wachten staat”. De Katholiek *Mr. Feber* meent, dat deze opmerkingen van *Barentsen* de aan-

³⁹⁾ Kerke-Werk p. 95. Uit Tuinstra t.a.p., p. 98 e.v. blijkt eveneens een duidelijk verschil tussen boven-Moerdijkse en Limburgse Katholieken, o.a. door een verschillend gedrag in de Kerk.

⁴⁰⁾ *Bonger*, Geloof en Misdad, afz. ed. 1917, p. 16 e.v.; *Feber*, t.a.p., p. 49 e.v.; *Kempe*, t.a.p., p. 10 e.v..

dacht verdienen, „Het zich geheel richten naar van hogerhand gegeven regels zou dus hier de fijnere uitgroei en de zelfstandigheid van een meer persoonlijke moraliteit min of meer tegenhouden". Toch ziet *Feber* de godsdienst hier niet als primaire factor: dat de godsdienst genoemde werking kan hebben, wordt volgens hem veroorzaakt door het beschavings- en ontwikkelingsniveau van de Katholieken ⁴¹). Dadelijk vraagt men zich dan echter af: maar hangt dit „anders" zijn van het beschavingspeil der Katholieken dan toch niet misschien met de godsdienst zelf samen? Daarover zullen we het echter nader hebben in het eind van de volgende paragraaf.

3. *Het Orthodox-Protestantse volksdeel.*

Veel minder gemakkelijk dan de Katholieken is het in korte trekken de Nederlandse Protestanten te karakteriseren. Allereerst is het nodig, de scheidslijn te trekken tussen *orthodoxen* en *vrijzinnigen*, of beter, wanneer we het moderne begrip vrijzinnig willen vermijden en een terminologie gebruiken, die ook van toepassing is voor het oudere Protestantisme, ja zelfs voor de tijd die aan de Hervorming voorafging: tussen *preciesen* en *rekkelijken*. Nimmer is Protestants Nederland uitsluitend Calvinistisch geweest, zelfs zijn de oudste reformatorische bewegingen minder dogmatisch dan het strenge, leerstellige Calvinisme en ook later vertoont het Protestantse deel van ons volk naast het preciese Calvinisme voortdurend, in wisselende krachtsverhoudingen, meer rekkelijke humanistische stromingen ⁴²). Wel echter heeft dit Calvinisme in de kritieke jaren van onze vrijheidsstrijd het Protestantisme voor de ondergang behoed, wel heeft het, na als Staatskerk te zijn georganiseerd, meer dan anderhalve eeuw een sterke invloed uitgeoefend op ons volksleven, wel maakt het ook, na de verdwijning van de Staatskerk uit de tijd van de Republiek, in onze tijd nog altijd een belangrijk deel uit van ons huidige Protestantisme, zij het ten dele in nieuwe vorm (neo-calvinisme) en verbreid over vele kerkgenootschappen (de Gereformeerde kerken in Nederland, de Christelijk Gereformeerde kerken, de orthodoxe stromingen in de Nederlands Hervormde Kerk, en nog verschillende kleinere groepen). Het heeft dus zin, de vraag op te werpen, welke invloed dit Calvinisme op onze volksmentaliteit heeft uitgeoefend.

In de algemene sociologische literatuur, met name in die van de godsdienstsociologie, wordt deze invloed niet laag aangeslagen. De Duit-

⁴¹) Barentsen, *Het oude Kempenland*, p. 52; *Feber*, t.a.p., p. 51/2.

⁴²) Prof. Dr. L. Knappert, *Preciesen en rekkelijken in het Nederlandsche Protestantisme*. (V.P.R.O. uitgave No. 15). Uitvoeriger in de werken van denzelfden schrijver: *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 16de en 17de eeuw*, 1911, p. 10 e.v., 79 e.v., 146 e.v. en *Geschiedenis der Ned. Herv. Kerk gedurende de 18de en 19de eeuw*, 1912, p. 5 e.v., 68 e.v., 314 e.v.

se socioloog *Max Weber* heeft betoogd, dat het Protestantisme, met name het Calvinisme, een nieuwe economische mentaliteit („Wirtschaftsgesinnung“) heeft gekweekt en daarmee een geestesgesteldheid heeft bevorderd, die een gunstige sfeer vormde voor de ontwikkeling van de kapitalistische productiewijze ⁴³⁾: de Middeleeuwse ascese der kloosterlingen, die een wereldvlucht betekende, werd verworpen en hoger geacht werd de „innerweltliche ascese“, de arbeid in de wereld ter ere Gods; de arbeid, het beroep, kreeg daarmee een religieuze heiliging; voortdurende, toegewijde economische arbeid, een stelselmatige zelfbeheersing en een sober leven waren de beste middelen om de gemoedsrust te bewaren en de twijfel te onderdrukken of men wel „uitverkoren“ was. Zo zou vooral het Calvinisme sterk de geest van activiteit, rationalisme en efficiency hebben bevorderd, die tevens de geest van het kapitalisme stempelt.

Daar het niet de bedoeling van dit artikel is, sociologische theorieën te toetsen, gaan we hier niet dieper in op de ten dele gerechtvaardigde kritiek, door latere schrijvers op deze stelling van *Weber* uitgeoefend en de aanvullingen, die het resultaat waren van een groot aantal studiën van historici en sociologen, hierboven reeds ten dele genoemd, over dit onderwerp. Maar uit het geheel dezer studiën blijkt toch wel, dat de godsdienst één der factoren is — niet de enige, wat *Weber* nooit heeft beweerd — die invloed uitoefenen, in wisselwerking met het sociale milieu, op de economische mentaliteit en daarmee indirect op het sociaal-economische leven zelf.

We zullen nu de Protestantse mentaliteit van heden nader bekijken en zien, of daarin de geest, met name de economische geest van het Calvinisme — het eerste godsdienstige stelsel wellicht, dat de economische deugden erkende en toejuichte ⁴⁴⁾ — ook nu nog voelbaar is.

De tegenstelling met de Katholieke sfeer blijkt wel uit de wijze, waarop Katholieke auteurs reageren. Van Limburg zegt *Tuinstra*: „De jacht naar stoffelijke zaken, naar geld en goed wordt niet met die harts-tocht gepleegd, die men in Calvinistische streken aantreft“, en van de „Hollanders“ in de moderne industrie van Brabant en Limburg werkzaam zegt *Knuvelde*r: „Waar het met name het hoger personeel betreft, dat uit het Noorden afkomstig is, voelt de Zuiderling zich een ijzige, calvinistische vrieswind tegemoet waaien, die hem dikwijls alle arbeids- en levensvreugd beneemt“ ⁴⁵⁾. We geven deze citaten om het verschil in sfeer aan te duiden; onbillijk is het natuurlijk van deze Katholieke schrij-

⁴³⁾ Zie noot 7.

⁴⁴⁾ Tawney, t.a.p. p. 106.

⁴⁵⁾ *Tuinstra*, t.a.p., p. 78; *Knuvelde*r t.a.p., p. 429.

vers, alle „hartstochtelijke jacht naar geld en goed” met calvinisme te identificeren, ook wanneer de religieuze heiliging als achtergrond ontbreekt.

Duidelijk is echter, dat het Calvinisme, met zijn „innerweltliche ascese”, zijn beroepsheiliging, zijn diep zondebesef en praedestinatieleer, zijn afkeer van staatsdwang en voorkeur voor „sovereiniteit in eigen kring”, zijn democratische kerkorganisatie ⁴⁶⁾, wel een geheel andere sfeer vertoont dan die der Katholieken, hier boven kort geschetst. Door deze geheel andere sfeer is het Calvinisme volgens vele, reeds genoemde godsdienstsociologen bevorderlijk geweest voor het versterken van trekken als: activiteit, met name in het economisch leven, plichtsbesef, soberheid, nuchterheid, ernst tot soberheid toe, stoere zelfbewustheid en individualisme. Alvorens na te gaan of deze, bij het Calvinisme passende trekken, ook nu nog veel onder de orthodoxe Protestanten voorkomen, volg eerst deze opmerking: een ideeën-complex wordt niet door alle personen en groepen, die het aanvaarden, alzijdig opgenomen. Iedere persoon of groep verwerkt, al naar zijn aard, het complex op eigen wijze, en zo ontstaan onderscheidene variëteiten, die grote verschillen kunnen vertonen. Bekend is de onderscheiding van het orthodoxe geloof in drie typen: *confessionalisme*, *piëtisme* en *methodisme*, al naar verstand, gevoel of wil bij de betrokken groepen overheerst ⁴⁷⁾: in het eerste geval komt de klemtoon op het aanvaarden van de „ware” leer te liggen, waarschijnlijk in ons land het meest frequente type; in het tweede geval ligt het accent op een meer innerlijke gevoelsvroomheid, ook lang niet zeldzaam in ons land; het derde type, waarbij de wil tot bekering overheerst, komt in de Angelsaksische landen zeer veel voor, in ons land minder (het Heilsleger is daar een goed voorbeeld van). Met deze verschillen zullen we ook rekening moeten houden.

a. Tegenover de Katholieke blijmoedige levensaanvaarding, zich op velerlei wijze uitend, zoals hier boven is besproken, staat bij de Calvinisten een *ernst en stugheid*, die soms tot somberheid overslaat. De rechtzinnige Veluwnaar wordt ons als stroef en 'stug getekend ⁴⁸⁾. Evenzo schetst *Heuvel* de rechtzinnige Veluwebewoners ten N.O. van Harderwijk: „De kleding en stemming zijn hier meer geneigd voor een begrafenis dan voor een bruiloft. Volksaard en levensbeschouwing hebben in dit gedeelte van de Veluwe iets sombers en zwaars, heel anders dan in de Saksische streken van de Achterhoek en Twente, waar men zich het leven niet zo moeilijk maakt en van uitgaan en pretmaken

⁴⁶⁾ Uitvoeriger hierover: Banning, *Hedendaagse sociale bewegingen 1939*, hoofdstuk III, *Het Calvinisme*.

⁴⁷⁾ Binnerts, t.a.p., p. 125 e.v.

⁴⁸⁾ *Gazenbeek*, *De Veluwnaars*, in „Ned. Volkskarakters”, p. 115, 122 en elders.

houdt" ⁴⁹⁾. Maar in verhouding tot de Katholieken zijn deze Saksische bewoners — over 't algemeen, met uitzondering van delen van Twente en plaatsen als Lichtenvoorde en Groenlo, overwegend Protestant, maar *niet* orthodox — weer ernstig: vergelijkend de Saksische bewoners ten N. van de Oude IJssel en de overwegend Katholieke Frankische bewoners ten Z. daarvan spreekt *Klokman* van „de ernstige Saks" en de „meer luchthartige Franken, die een dubbel portie levensjool schijnen meegekregen te hebben". ⁵⁰⁾ *Meertens* vergelijkt de Protestantse en Katholieke boeren van Zuid-Beveland en zegt: „Er bestaan vrij grote onderscheiden tussen (hen), in denkwijze, levensopvatting, smaak en manier van uitdrukken. De Prot. boer is eenvoudiger, ook in zijn kleding, een Prot. boerin heeft geen galon aan haar beuk (borstlap), een R. Kath. wel, en ook de muts van de laatste is veel sierlijker dan die der eerste. De vertrekken der Protestanten zijn eenvoudiger en uiterst sober gemeubileerd, die der R. Katholieken zijn doorgaans veel bonter en opzichtiger. De R. Katholieken zijn ruwer in hun woorden en uitdrukkingen dan de Protestanten en hun uitspraak klinkt harder. Zij beoefenen het handboogschieten en het voetbalspel ook op de Zondag, wat in een Protestants dorp tot de onmogelijkheden behoort" ⁵¹⁾. *Ds. Dippel* bevestigt deze uitspraak en zegt van de Zeeuwen in het algemeen: „De vrolijke lichte levenstoon der Rooms-Katholieken steekt af tegen het ernstiger en soberder gedrag der Protestanten". Hij meent dat de Rooms-Katholieken de oorspronkelijke aard van het volk het best bewaard hebben en dat het strenge Calvinisme aansprakelijk moet worden gesteld voor de verandering van het karakter, o.a. op grond van het feit, dat de Walcherense bevolking, die vooral een stugge en stroeve indruk maakt, het sterkst onder de invloed van het strenge Calvinisme heeft gestaan ⁵²⁾.

In enkele streken van ons land (Bommelerwaard, de Lekstreek in Zuid-Holland, Sint-Philipsland en Tholen, Arnhemuiden, de Neder-Betuwe, Goeree en Overflakkee) slaat de ernst zelfs tot somberheid over bij vele Protestanten ⁵³⁾. Daar heerst een sterke vrees voor dood en hel en voelt men zich „verloren" door een zeer sterk zondebesef. Bij zulke hyper-orthodoxen kan de preek niet „zwaar" genoeg zijn: de mensen willen gestijfd worden in hun gevoelens van onmacht en lijdelijkheid. De leer der uitverkiezing is daar verworpen tot een geloof aan noodlot,

⁴⁹⁾ Geciteerd in „Ned. Volkskarakters", p. 99-100.

⁵⁰⁾ idem, p. 134.

⁵¹⁾ De Zeeuwen (in „Ned. Volkskarakters", p. 252).

⁵²⁾ Kerke-Werk, p. 213/4.

⁵³⁾ Kruijt, Onkerkelijkheid in Nederland, p. 93, 101, 133, 151. Kerke-Werk, p. 108, 112 225; Ned. Volkskarakters p. 251. De romans van Herman de Man en enige van Arthur van Schendel, „De Waterman" bijv., typen deze richting uitstekend.

dat alle blijmoedigheid doodt. „De vrees, het ontzag, de angst voor God is daar een werkelijkheid van de eerste rang” en „het besef van zonde en verlorenheid wordt er als vanzelfsprekend aanvaard”. De Calvinist *Van Gunsteren* spreekt van een ontaarding van het begrip praedestinatatie tot praedeterminisme ⁵⁴). Van zijn vroegere gemeente Beesd in de Neder-Betuwe zegt *Prof. Aalders* (in *Kerke-Werk*, zie noot 53): „Er leefde daar ernst ten aanzien van de geestelijke dingen, zonder de humor, die dikwijls het enige redmiddel is tegen somberheid”. Het sterke zondebesef maakt, dat men zich onwaardig gevoelt tot het bijwonen van de Avondmaalsbediening, uit vrees, „zich Het Oordeel te eten en te drinken”. Het luisteren naar zijn eigen religieuze ervaringen, naar zijn „bevindingen”, maakt, dat men bij dit piëtistisch „bevindelijk” Christendom niet alleen de sacramenten verwaarloost, maar, ondanks de rechtzinnigheid, los van de Kerk komt te staan, en meer voelt voor het samenkomen in „oefeningen” of „conventikels”, die dan ook in bovengenoemde streken veelvuldig voorkomen en de versplintering en het individualisme in de hand werken.

Dat de sombere geestesgesteldheid, die door een dergelijk bevindelijk Christendom in de hand wordt gewerkt, zielsziekten en zelfmoord bevorderen, ligt voor de hand. *Meertens* constateert: „Er ligt ongetwijfeld verband tussen deze uitzichtloze, in-sombere levensbeschouwing en het grote percentage krankzinnigen en zelfmoorden, vooral op Goeree en Overflakkee, maar ook op de Zeeuwse eilanden”. *Ijpmā* zegt voor het Zuidhollandse en West-Utrechtse platteland: „Dat deze geestesgesteldheid oorzaak kan worden en wordt van veel zielsziekten is duidelijk” ⁵⁵). Het Calvinisme zelf kan men hiervoor niet rechtstreeks aansprakelijk stellen: we hebben hier te maken met verwrongen godsdienstig leven, dat sterk door de Hervormde en Gereformeerde kerken bestreden wordt.

Mogen we, na de vermelding van al deze feiten, aannemen, dat het Calvinisme, ook als we deze mysticistische verwringingen niet meetellen, zijn aanhangers minder blijmoedigheid schenkt dan het Katholicisme? We neigen tot een bevestigend antwoord, al blijft het mogelijk, dat omgekeerd ook een reeds bestaand somber temperament tot Calvinisme kan praedisponeren. Wat hierboven over Zuid-Beveland werd gezegd, waar in een zelfde milieu en bij een zelfde beroep Protestantse en Katholieke boeren zulke typische verschillen vertonen, versterkt een bevestigend antwoord weer, ook de overweging, hoe de eeuwenlange strijd der Calvinis-

⁵⁴) *Van Gunsteren*, t.a.p., p. 186.

⁵⁵) *Ned. Volkskr.*, p. 251, 214. Over neurosen in Zeeland: *Kerke-Werk*, p. 216. *Bonger* (Zelfmoord als maatschappelijk verschijnsel, „*Mensch en Maatschappij*” 1929, p. 294) schrijft de lagere zelfmoord-frequentie der Katholieken in Nederland en Duitsland toe aan hun geringere welvaart, *Gargas* (Zelfmoord in Nederland, „*De Opbouw*”, 1928/9, p. 166/9) hecht groter betekenis aan de confessionele factor.

ten tegen kermis, toneel, Zondagsvermaken enz. ons volksleven ongetwijfeld heeft vergrauwd. Maar hoe voorzichtig men met generalisatie's moet zijn blijkt uit een vergelijking van de vissers van Volendam, Marken en Urk ⁵⁶). Vergelijkt men de jolige, luchthartige, kinderlijk-naïeve goed-Katholieke Volendammers met de zwaarmoedige, orthodox-Hervormde of Gereformeerde Markers, die „door het leven gaan, als hadden zware zorgen hun levenslust voor een groot deel gebroken”, dan komt de correlatie weer duidelijk uit. Maar de Gereformeerde Urker neemt weer, ondanks zijn strenge schrift-opvattingen, het leven gemoedelijk op, is ook altijd goedsmoeds en ziet er veelal glunder en genoeglijk uit!

b. Vergeleken bij de Katholieken is bij de Calvinisten het *saamhorigheidsgevoel* veel geringer, de *neiging tot zelfstandigheid* sterker en de *zucht tot critiek* eveneens. Hierboven werd dit reeds aan enige uitspraken getoetst. Het veelvuldige sectarisme, de uiterst subjectieve, bevindelijke „leerrichtingen” zijn er de meest krasse uitingen van. Het sterke individualisme van de Friezen is tē bekend om hier lang bij stil te staan ⁵⁷) en: Friesland is de provincie met het grootste aantal Gereformeerden! *Meertens* constateert bij de Zeeuwen, met uitzondering van de Westkapelse dijkwerkers, een gemis aan gemeenschapszin en sociaal gevoel en, zowel vroeger als nu, een opvallend gemis aan kameraadschappelijkheid en wederzijdse belangstelling, zowel onder arbeiders als boeren, onder burens als bloedverwanten: „Ieder zorgt voor zichzelf en God voor ons allen” ⁵⁸). En Zeeland is, gelijk bekend, een zeer rechtzinnige provincie. Een soortgelijke typering geeft *Ijpma* van de rechtzinnige Zuidhollanders en West-Utrechtenaren — ook al zijn deze veel minder principieel dan de Friezen —: „Gezamenlijk iets doen schuwt de boer zeer, omdat hij in de kaart gekeken wordt en omdat hij zich zal moeten schikken naar anderen”. Ook de rechtzinnige Veluwnaar bezit geen sterk ontwikkeld gemeenschapsgevoel ⁵⁹). Het verenigingsleven bloeit veel minder sterk bij de rechtzinnige Zuidhollanders, West-Utrechtenaren, Betuwnaars en zelfs bij de Friezen — al waren deze de pioniers der boerencoöperaties, maar pioniers zijn individualisten! — dan bij de Rooms-Katholieken van Brabant en Limburg. Zelfs de Calvinistische Urkers, die t.a.v. het hier besproken punt ten dele een uitzondering vormen door hun intens onderling verkeer, hun grote behoefte

⁵⁶) Ned. Volkskarakters, p. 340, 343, 345; Plomp, Urk. Sociografie van een eilandbevolking 1940, p. 30 en vgd.

⁵⁷) Het meest uitvoerig wordt dit individualisme bevestigd in de studie van *Dr. T. van der Zee*, Het Friese Volkskarakter (in „Tijdsproblemen. Sociaal-psychologische beschouwingen over de hedendaagse maatschappij”, onder red. v. Prof. Menicke, 1940, p. 82 e.v.).

⁵⁸) Ned. Volkskar., p. 256.

⁵⁹) idem, p. 205, 209, 211, 114.

aan gemeenschap en een groot aantal verenigingen, hun gulheid en goedhartigheid, zijn ook geen echte coöperatoren en worden ons als individualisten geschilderd ⁶⁰⁾. En tenslotte: de bewoners van het traditionele en een besloten gemeenschap vormende vissersdorp Huizen schetst men ons toch als zelfbewuste persoonlijkheden, die, als echte Calvinisten, geen spoor van slaafsheid of kruiperigheid vertonen ⁶¹⁾.

Al weer rijst de vraag op: is het Calvinisme aansprakelijk voor de zwakheid van dit saamhorigheidsgevoel, of heeft het reeds bestaande sterke individualisme omgekeerd de godsdienstige versplintering in de hand gewerkt? Is het bijv. toevallig, dat in het alluviale deel van ons land met een van ouds individualistische bevolking — te verklaren ten dele uit de oorspronkelijke Friese afstamming, ten dele uit de inwerking van het geografisch milieu, — zich het Calvinisme het sterkst heeft ontwikkeld, dat omgekeerd bij de Saksische bevolking op de zandgrond in het Oosten of het Katholicisme zich heeft gehandhaafd (delen van Twente, Raalte, Groenlo, Lichtenvoorde) of het Calvinisme er van boven af gebracht is en dan collectief door de bevolking werd aanyaard, terwijl dan vaak toch nog tot op onze tijd de „Roomse zuurdesem” in de mentaliteit nawerkt? Is het toevallig, dat de Afscheiding van 1834 en de latere Doleantie bij deze Saksers op de zandgronden weinig weerklank vonden en in deze streken — met uitzondering van Hardenberg, Gramsbergen, Rijsen en Aalten — weinig sectarisme voorkomt? De gemoedelijke aard der Saksers, die ieder graag tot vriend houdt, maar bovenal de sterke dorpsgeest was een rem voor het ontstaan van een persoonlijk geloof. Zelfs daar, waar de Doleantie toch bij deze bevolking haar beslag kreeg, werd de kommunale dorpsgeest niet verbroken, zoals in Hardenberg en omgeving. Dit geeft ons de overtuiging, dat het reeds bestaande individualisme, uit de oorspronkelijke aanleg in wisselwerking met het geografisch milieu ontstaan, — hier primair was. Maar omgekeerd zien we toch in onze tijd, dat het Calvinisme, o.a. door stichting van bijzondere scholen, de geest van afscheiding versterkt, zodat ook hier een wisselwerking tussen volksmentaliteit en godsdienstleer is aan te nemen ⁶²⁾. Voorts is het wel zeker, dat de sterkere waardering voor een persoonlijke overtuiging, die het Protestantisme bezit in vergelijking tot het Katholicisme, ondanks alle sleur en alle traditionele dwang, die ongetwijfeld ook bij vele Protestantse groepen aanwezig is, van gunstige invloed moet zijn op de ontwikkeling van de persoonlijkheid.

Nadrukkelijk wijzen we er hier op, hoe het geschetste individualis-

⁶⁰⁾ Plomp, t.a.p., p. 93/6, Ned. Volkskar., p. 343.

⁶¹⁾ Ned. Volkskarakters, p. 175.

⁶²⁾ Onkerkelijkheid in Ned., p. 112, 140, 143, 316; Kerke-Werk, p. 92 en vgd.

me niet uitsluit een grote offervaardigheid waar het de kerkelijke gemeenschap betreft, wat al voldoende bewezen wordt door de geschiedenis der Afscheiding en Doleantie en de strijd voor de bijzondere school in de eerste, moeilijke decennia ⁶³).

c). Is er ook sociografisch materiaal uit ons land bijeen te brengen, dat ons kan helpen, de bewering van *Max Weber* e.a., hierboven besproken, te toetsen *aan onze tijd*, dus na te gaan of het Calvinisme ook nu nog meer dan het Katholicisme een economische geest aankweekt, die bevorderlijk is voor het moderne kapitalisme?

Zo ergens, dan moet hier onderscheid worden gemaakt tussen het Calvinisme, zoals het in het begin van de 19de eeuw nog voortleefde onder de „kleyne luyden” en het Neo-Calvinisme van *Dr. Kuiper*. De leidende kringen in kerk en maatschappij vertoonden in het begin van die eeuw nog maar weinig sporen van de stoere, onverzettelijke Calvinistische mentaliteit uit de 17de eeuw. De oude leer was voort blijven leven onder de „kleyne luyden”: schippers, kleine boeren, vissers, landarbeiders, en kleine burgerij, en werd vaak in conventikels door oefenaars gepredikt, en wel in sterk piëtistische zin: een harde, strenge, sombere leer, sterk sprekend tot het gemoed, hartstochtelijk, pessimistisch en subjectief ⁶⁵). Van deze geestesgesteldheid — en veel minder van het wel verwante, maar sterk aristocratische Reveil — is de Afscheiding van 1834 de consequentie. Bij deze *gevoels*-Calvinisten echter ontbrak ten enenmale de rationalistische geest, die het Calvinisme bij zijn aanhangers volgens *Weber* zou bevorderen. Stoer, sober, hard, onverzettelijk, individualistisch waren deze mensen, maar allesbehalve pioniers van het kapitalisme, of van „de Vooruitgang”, zij, uit wier kringen later de tegenstanders van vaccinatie, verzekering en kunstmest kwamen ⁶⁶), en die door hun sterke nadruk op de leer der praedestinatatie en op de eigen „bevindingen” in extreme vorm een „lijdelijkheid” konden vertonen, die allesbehalve bevorderlijk was voor ontplooiing van economische of sociale activiteit!

Ook al mogen we deze extreme vorm een verwringing van het Calvinisme noemen (zie hierboven), ze komt in de sterk door het piëtisme beïnvloede streken, vooral onder Christelijk-Gereformeerden, Oud-Gere-

⁶³) Wie toch bewijzen van deze offervaardigheid uit sociografisch materiaal wil hebben, zie *Verbraeck*, *Het Westland* (over De Lier en Maasland, p. 139); *Huizinga*, *Medemblik*, p. 52; *Ned. Volkskarakters*, p. 115; *Regeling*, *De stad der tegenstellingen*. Een sociografie van Wageningen, 1933, p. 178; *Van Eck*: *Boeren en fabrieksarbeiders*. Een sociografie van de gemeente Ede, 1938, p. 164.

⁶⁵) Voor de prov. Groningen, waar naar schatting wel ongeveer de helft van de bevolking in het begin van de 19e eeuw deze piëtistische leer was toegedaan, uitvoerig geschetst door *Hofstee*, *Het Oldambt* I, p. 263-271 en 284-288.

⁶⁶) *Ned. Volkskar.*, p. 116 (voor de *Veluwe*), p. 322 en vgd. (voor de *Noordzeevissers*), p. 214, (voor de *Zuidhollanders*); *Onkerk*. in *Ned.* p. 217, 101.

formeerden en andere secten nog veelvuldig voor. Maar ook waar de excessen van de „onmachtsleer”, van „wat baat alle mensen-werk” minder voorkomen, vertoont de orthodox-Hervormde bevolking in sommige streken niet die activiteit, welke de stelling van *Weber* zou verwachten (bijv. in de Betuwe of Zeeland) ⁶⁷⁾: het Calvinisme is er verstand tot traditionalisme naar leer en levenswandel.

Geheel anders is dit bij de Neo-Calvinistische „Gereformeerde Kerken” van *Dr. Kuiper*. Door zijn kerkelijke, wetenschappelijke en politieke arbeid heeft *Dr. Kuiper* het Calvinistische volksdeel in Nederland uit de verstarring en achterlijkheid geleid en vertrouwd gemaakt met het moderne leven en de moderne cultuur ⁶⁸⁾. Met behoud van de oude dierbare leer, althans van de terminologie daarvan ⁶⁹⁾, met behoud van het geloof aan de volstreckte soevereiniteit Gods over alle levensgebieden en aan het volstrekt gezag van de Heilige Schrift, gaf *Dr. Kuiper* een interpretatie van het Calvinisme, die wetenschap, kunst, maatschappij, staat en het gehele moderne leven voor het Calvinistische volksdeel openlegde, met de uitnodiging dit alles in Calvinistische geest te bearbeiten en te veroveren. Het conservatisme en de wereldschuwheid van het verstarde Nederlandse Calvinisme werden daarmee grotendeels doorbroken en een verbazingwekkende activiteit op velerlei gebieden was het gevolg. Het probleem of het Calvinisme van de 16e eeuw in Nederland in de zin die *Weber* bedoelde werkzaam was zullen we hier niet bespreken, maar zeker is, dat het Neo-Calvinisme nu wel in die zin invloed uitoefent. We denken daarbij niet alleen aan de werkzaamheid, ontplooid op kerkelijk en politiek en onderwijsgebied, maar ook aan de actieve geest op economisch gebied, die vele leden der Gereformeerde Kerken vertonen. Wel moeten we daarbij ook in het oog houden, hoe de breuk met de Hervormde Kerk, eerst in 1834 en volgende jaren bij de Afscheiding, en later bij de Doleantie, alsmede het trotseren van de heftig verontwaardigde publieke opinie, een selectie van de kloeksten en meest overtuigden en actiefsten ten gevolge hadden. Het resultaat van die selectie treffen we in sociografische beschrijvingen veelvuldig aan.

Zo vertonen de boeren van Bennekom, voor een belangrijk deel Gereformeerd, veel initiatief, gingen al vroeg tot nieuwe landbouwmethoden over en steken in activiteit sterk af bij de rechtzinnige, maar niet-Gereformeerde, ten zeerste de hierboven geschetste „lijdelijkheid” vertonende Ned. Hervormde Wageningse boeren ⁷⁰⁾, onder de Gereformeerden van

⁶⁷⁾ Kerke-Werk, p. 106, 220.

⁶⁸⁾ Jan en Annie Romein, Erflaters van onze beschaving IV, p. 152 e.v.

⁶⁹⁾ Hylkema, Oud- en Nieuw Calvinisme, 1911; Eerdmans, „Moderne” orthodoxie of „Orthodox” modernisme, 1911.

⁷⁰⁾ Regeling, t.a.p., p. 46, 56, 174/7; Van Eck, Boeren en fabrieksarbeiders, Een sociografie van de gemeente Ede, p. 158.

Marken constateerde *Kuin* betrekkelijk veel mensen met initiatief ⁷¹). Plaatsjes als Opperdoes en Andijk, met een veel sterker aantal Gereformeerden dan elders in West-Friesland, vertonen in velerlei opzicht ook een sterkere activiteit en zin voor zelfstandigheid en initiatief ⁷²). Van de Haarlemmermeer getuigt *Ter Veen*: „Wie menen mocht, dat de Calvinistische levensopvatting leiden zal tot maatschappelijke verstijving, bezoeke de Meer; hij zal bespeuren, dat men daar oog en oor steeds open heeft voor verbeteringen” ⁷³).

Sterk steekt deze actieve houding af bij de meer „lijdelijke” houding van de groep orthodoxen die men vooral bij Christelijk-Gereformeerden vindt en bij andere ultra-Calvinistische groepen, maar ook bij vele orthodoxe Hervormden. Een sterke emotionaliteit, die de behoefte aan een „bevindelijke”, op het gemoed werkende preekwijze verklaart, gaat hier vaak gepaard aan een minder sterke activiteit. Uit een enquête op Urk gehouden bleek aan *Plomp*, dat inderdaad juist de personen, bij wie de vitale en persoonlijke gevoelsrichting zeer op de voorgrond treden, een aanzienlijk deel van de aanhangers der Christelijk-Gereformeerden uitmaakten en tevens — in samenhang met een geringere activiteit — grotendeels niet tot het welvarende deel der bevolking behoorden ⁷⁴). De aanhangers van het hartstochtelijke „bevindelijke” piëtisme van *Schortinghuis*, die in het Oldambt o.a. diepe weerklank vond op het eind van de 18de eeuw, behoorden meest allen „tot de mindere stand” en de uit deze kringen der Schortinghuisianen in Groningen voortgekomen Afscheiding van 1834 telde zijn aanhangers ten platten lande in overgrote meerderheid onder de landarbeiders, verder onder kleine boeren en kleine burgerij, maar vrijwel in het geheel niet onder de grote boeren ⁷⁵). In deze, uit de Afscheiding onstane kring der Christelijk-Gereformeerden, ontmoetten we vooral vroeger het verzet tegen inenting, verzekering en nieuwere techniek. De Christelijk-Gereformeerde boeren uit de Groninger Veenkoloniën wilden omstreeks 1880 niets van Peru-guano weten ⁷⁶). Van de ultra-Calvinisten in de Veluwe zegt *Gazenbeek*, dat hun opvattingen in verschillende opzichten afwijken van die der Hervormden en Gereformeerden, b.v. dat zij, in tegenstelling tot de beide laatste groepen, zich niet willen verzekeren tegen brand of anderszins en voorts tegenstanders van de vaccinatie zijn ⁷⁷), op grond van de overweging, dat alle kwaad gezonden

⁷¹) *Kuin*, Het eiland Marken 1932, p. 44.

⁷²) Kerke-Werk, p. 130/1; Huizinga, t.a.p., p. 35, 80, 81.

⁷³) *Ter Veen*, De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied 1925, p. 246.

⁷⁴) *Plomp*, t.a.p., p. 111.

⁷⁵) *Hofstee*, t.a.p., p. 272, 288.

⁷⁶) *Onkerkelijkheid in Nederland*, p. 217.

⁷⁷) *Ned. Volkskarakters*, p. 116.

wordt als een straf voor de zonde, en het dus niet past, dat men met allerlei handigheden deze straf tracht te ontlopen. Bekend is, dat het Neo-Calvinisme van *Dr. Kuypers* deze bezwaren tegen vaccinatie en verzekering door het leerstuk van de „Gemene Gratie” heeft opzij gezet ⁷⁸⁾). Doordat *Dr. Kuypers* er in 1892 in slaagde, een groot deel der Christelijk-Gereformeerden met zijn Dolerenden in één kerk te verenigen, zijn deze neo-calvinistische opvattingen wel de overheersende geworden, al blijft de meer „bevindelijke” en „lijdelijke” houding voortleven, vooral onder de ultra-calvinisten, die niet tot *Kuypers* kerk wilden toetreden.

TABEL.

Kerkelijke gezindte epositie

Bedrijfsklassen	Positie in het beroep	Ned. Herv.	Waa's Herv.	Rem.	Chr. Geref.	Doops-gez.	Evang. Luth.	Herst. Evang. Luth.
I t/m XVII Industrie	A + B	33.8	0.1	0.4	0.5	1.0	1.1	0.2
	C + D	31.2	0.0 ³	0.2	0.6	0.5	1.2	0.1
	totaal	31.5	0.0 ⁴	0.2	0.6	0.6	1.1	0.2
XVIII Landbouw	A + B	41.9	0.0 ⁰⁴	0.1	0.6	0.8	0.1	0.0 ¹
	C + D	42.9	0.0 ⁰⁵	0.0 ⁴	0.7	0.4	0.1	0.0 ¹
	totaal	42.6	0.0 ⁰⁴	0.0 ⁵	0.6	0.6	0.1	0.0 ¹
		49.1	0.0 ²	0.0 ⁵	1.7	1.5	0.2	0.0
XIX Visserij en jacht	A + B	55.6	0.0	0.1	1.6	0.3	0.2	0.0
	C + D	55.6	0.0	0.1	1.6	0.3	0.2	0.0
	totaal	53.9	0.0 ¹	0.1	1.6	0.6	0.2	0.0
XX Handel	A + B	32.8	0.1	0.5	0.8	1.0	1.1	0.2
	C + D	28.6	0.1	0.5	0.6	0.8	1.5	0.3
	totaal	30.4	0.1	0.5	0.7	0.9	1.3	0.2
XXI Verkeerswezen	A + B	38.1	0.1	0.5	0.7	1.0	1.4	0.2
	C + D	36.3	0.1	0.4	0.4	0.7	1.5	0.2
	totaal	36.7	0.1	0.4	0.5	0.8	1.4	0.2
XXII Crediet- en bankwezen	A + B	25.3	2.2	3.1	0.2	3.8	3.3	0.4
	C + D	31.5	0.6	1.5	0.5	1.9	3.2	0.8
	totaal	31.1	0.7	1.6	0.5	2.1	3.2	0.7
XXIII Verzeke.rwezen	A + B	28.8	1.6	2.6	0.1	3.0	1.7	0.5
	C + D	31.1	0.3	1.2	0.5	1.6	2.0	0.4
	totaal	30.9	0.4	1.4	0.5	1.7	2.0	0.4
Totaal klassen	A + B	37.2	0.1	0.3	0.6	1.0	0.7	0.1
I—XXIII	C + D	34.0	0.1	0.2	0.6	0.6	1.0	0.2
XXIV Overige bedrijven en vrije beroepen		34.1	0.3	1.3	0.5	1.7	1.7	0.3
XXV Onderwijs		26.7	0.4	1.6	0.3	1.6	1.1	0.2
XXVI Huiselijke diensten		36.5	0.0 ⁴	0.2	0.8	0.6	2.5	0.2
XXVII Losse werkliden		35.9	0.0 ⁰³	0.1	0.4	0.3	0.9	0.2
XXVIII Godsdienst		14.3	0.1	0.3	0.4	1.0	0.6	0.1
XXIX Onbekend		33.7	0.0	0.0	0.6	0.6	2.1	0.0
Alle in een beroep werkzame personen		34.5	0.1	0.3	0.6	0.7	1.1	0.2

⁷⁸⁾ Romein, *Erfaters* IV, p. 156; *Ned. Volkskarakters*, p. 324.

De Volkstelling van 1930 geeft ons de gelegenheid ook nog *statistisch* materiaal te geven ter adstructie niet zo zeer direct van de mentaliteit dan wel van de positie in het beroeps- en bedrijfsleven van de leden der verschillende kerkgenootschappen ⁷⁹⁾ (zie de tabel).

Een nauwkeurige bestudering van deze tabel geeft ons wel enige aanwijzingen in de richting van de hierboven besproken theorie van *Max Weber*, maar toch lang niet wat wij zouden verwachten. De economische achterlijkheid der Katholieken, die uit deze theorie voortvloeit, uitte zich in sommige gebieden van Europa door een geringere deelneming der *Katholiciteit in het bedrijfsleven*.

1 ^{er} st. vang. a ^u th.	Geref. Kerken	Alle protestanten	R.K.	Israël.	Andere gezindten	Geen gezindte	Totaal en absolute getallen
0.2	8.3	45.4	37.8	2.1	2.0	12.7	100 = 172.629
0.1	5.6	39.4	38.7	1.4	2.2	18.3	100 = 1.063.283
0.2	6.0	40.2	38.6	1.5	2.2	17.5	100 = 1.235.912
0.0 ¹	9.5	53.0	42.6	0.0 ¹	1.4	3.0	100 = 261.912
0.0 ¹	10.4	54.6	38.6	0.0 ¹	1.9	4.9	100 = 3.77.114
0.0 ¹	10.0	54.0	40.2	0.0 ¹	1.7	4.1	100 = 639.026
0.0	16.9	69.5	16.0	0.0	4.1	10.4	100 = 4.378
0.0	17.5	75.3	7.8	0.0 ³	8.8	8.1	100 = 11.786
0.0	17.3	73.7	10.0	0.0 ²	7.5	8.8	100 = 16.164
0.2	9.1	45.6	30.9	7.1	2.5	13.9	100 = 170.572
0.3	7.3	39.7	33.3	4.5	2.3	20.2	100 = 228.146
0.2	8.1	42.2	32.2	5.6	2.4	17.6	100 = 398.718
0.2	7.5	49.5	32.4	1.1	2.1	14.9	100 = 59.020
0.2	5.2	44.8	28.1	0.7	2.1	24.3	100 = 237.717
0.2	5.6	45.7	29.0	0.8	2.0	22.5	100 = 296.737
0.4	4.8	43.1	16.2	8.8	3.2	28.7	100 = 2.082
0.8	7.0	47.0	21.0	2.3	3.0	26.7	100 = 26.225
0.7	6.8	46.7	20.6	2.7	3.1	26.9	100 = 28.307
0.5	7.5	45.8	21.4	4.0	4.0	24.8	100 = 1.344
0.4	9.3	46.4	25.8	1.3	2.8	23.7	100 = 18.873
0.4	9.1	46.4	25.5	1.5	2.8	23.8	100 = 20.217
0.1	8.9	48.9	37.2	2.5	2.0	9.4	100 = 671.937
0.2	6.8	43.4	36.2	1.4	2.2	16.8	100 = 1.963.144
0.3	7.8	47.7	28.1	1.8	2.4	20.0	100 = 171.312
0.2	8.5	40.4	42.3	0.9	2.0	14.4	100 = 85.067
0.2	8.9	49.7	34.7	0.5	3.9	11.2	100 = 243.555
0.2	4.2	42.0	30.6	1.1	1.9	24.4	100 = 32.845
0.1	5.3	22.1	71.3	2.0	4.3	0.3	100 = 17.624
0.0	5.4	42.4	35.3	0.3	1.8	20.2	100 = 332
0.2	7.5	45.0	36.2	1.6	2.3	14.9	100 = 3.185.816

⁷⁹⁾ Voor uitvoeriger beschouwingen over de correlatie tussen kerkgenootschap en beroep of bedrijf, zie: J. P. Kruijt, *Kerkelijkheid en onkerkelijkheid in Nederland (1930) in „De Soc. Gids”, 1935, p. 435 e.v.* In de tabel betekent positie A: bedrijfs- hoofd voor eigen rekening; B: bedrijfshoofd voor rekening van een ander, bijv. directeur van een N.V. of van een coöperatie; C: bedrijfsleider of meesterknecht e.d.; D: gewone arbeider.

tholieken aan het industriële leven, vergeleken bij de Protestanten, bijv. in Duitsland ⁸⁰⁾. In ons land zien wij nu volgens de tabel juist het omgekeerde: de Katholieken hebben een iets hoger percentage in de bedrijfsklasse industrie, de Protestanten een lager percentage dan hun aandeel in de beroepsbevolking bedraagt. De industrialisering van overwegend Katholieke gebieden (Noord-Brabant, Zuid-Limburg, delen van Twente) heeft in dit opzicht de vroegere economische achterlijkheid der Katholieken opgeheven. Bij vijf andere bedrijfsklassen zien wij de Katholieken echter nog wel aanmerkelijk achterstaan: bij handel (hoewel in geringe mate, men denke aan het grote percentage Katholieken, werkzaam in sommige branches van de winkelbedrijven), veel sterker bij verkeer, crediet- en bankwezen, verzekeringswezen en overige bedrijven + vrije beroepen. Bij deze bedrijfsklassen nu bezitten de Protestanten, indien we ze als één groep beschouwen, juist een iets hoger percentage dan hun aandeel in de beroepsbevolking bedraagt (behalve bij handel) en in zoverre is hier een tendenz te zien in de richting van Webers theorie. Bekijken we echter de Protestantse groepen afzonderlijk, dan blijken het vooral enkele kleinere kerkelijke groepen te zijn (Waals Hervormden, Remonstranten, Doopsgezinden, Evangelisch Luthersen en Hersteld Evangelisch Luthersen), die in alle of de meeste der 5 genoemde bedrijfsklassen relatief hoger percentages vertonen. In verband hiermee staat het feit, dat genoemde kerkelijke groepen veel meer in de steden dan op het platteland vertegenwoordigd zijn (behalve de Doopsgezinden).

Letten we op de percentages afzonderlijk van de zelfstandigen (A + B-positie) en onzelfstandigen (C + D-positie), dan hebben bij industrie, handel, crediet- en bankwezen en verzekeringswezen de Katholieken een iets groter percentage aan onzelfstandigen, de Protestanten als geheel genomen bij industrie en handel een aanmerkelijk groter percentage aan zelfstandigen, weer in overeenstemming met de theorie van Weber. Enkele kleinere kerkelijke groepen: Waals Hervormden, Remonstranten en Doopsgezinden, vertonen in dit opzicht een zo duidelijk beeld, dat wij het recht hebben van „élite-kerkgenootschappen” te spreken: vooral in de A + B-pos. van het crediet- en bankwezen en verzekeringswezen en voorts in de gehele „bedrijfs”-klassen overige bedrijven + vrije beroepen en onderwijs zien wij bij hen zeer hoge relatieve cijfers. De grote mate van welvaart en de goede naam, die de Nederlandse Doopsgezinden door hun „innerweltlichte askese”: hun matigheid, spaarzaamheid, vlijt en betrouwbaarheid in nijverheid en handel in

⁸⁰⁾ Dr. M. Offenbacher, *Konfession und soziale Schichtung. Eine Studie über die Wirtschaftliche Lage der Katholiken und Protestanten in Baden, 1900.* Voor Duitsland in het algemeen: Dr. H. Rost, *Die Wirtschaftliche und Kulturelle Lage der deutschen Katholiken, 1911.*

de 16de en 17de eeuw hadden verworven, speelt hierbij ongetwijfeld een rol, al was de soberheid bij vele rijke Doopsgezinden in de 18de eeuw verdwenen — men denke slechts aan de „Menistenhemel”, de streek aan de Vecht tussen Breukelen en Nieuwersluis, waar rijke Doopsgezinden hun weelderige buitenplaatsen bezaten ⁸¹⁾. Nog in de 19de eeuw zijn er veel gegoede Doopsgezinde kooplieden en fabrikanten, bijv. in Twente en in de Zaanstreek. Ook de Remonstrantse Broederschap stamt vooral uit de gezeten burgerij der 17de eeuw ⁸²⁾. Scherp tekenen zich tegen deze „élite” kerkgenootschappen niet alleen de Katholieken af, maar ook de leden der Gereformeerde Kerken en de Christelijk-Gereformeerden, beide groepen, die een veel minder stedelijk karakter hebben en nog steeds een „kleine Luyden”-karakter vertonen door hun relatief hoog percentage in de bedrijfsklassen landbouw en(of) visserij + jacht en, bij de Chr. Gereformeerden, het relatief zeer lage percentage van de A + B-positie bij crediet- en bankwezen en verzekeringswezen. Het groot aantal ultra-calvinisten bij de vissers blijkt verder nog uit het hoge percentage „andere gezindten” bij de bedrijfsklasse visserij en jacht (Zeeuwse oestervissers van de Kersteniaanse „Gereformeerde gemeente” of van de „Oud-Gereformeerde gemeente”, echter ook Oud-Katholieke Egmonders!) | Vergelijken we de beroepsstructuur van de Chr. Gereformeerden en Ultra-Calvinisten enerzijds met die der Neo-Calvinisten van de „Gereformeerde Kerken” anderzijds, dan zien wij bij de laatste een wel sterkere, maar toch niet grote aanpassing aan de moderne maatschappij, wat natuurlijk niets afdoet aan het hierboven geconstateerde feit, dat zij binnen hun beroepen grotere activiteit ontwikkelen. De tijd van aanpassing is klaarblijkelijk te kort geweest, om ook reeds hun beroepsstructuur sterk te beïnvloeden. Niet verwacht is ook het feit, dat bij de landbouw de Katholieken relatief meer boeren en tuinders dan land(tuin)arbeiders blijken te bezitten, en dat dit bij de meeste Protestanten juist andersom is. Wanneer wij echter bedenken, dat de meeste Katholieken op de zandgronden, met hun vele kleine boerenbedrijven, wonen, terwijl de kleistreken, met hun in het algemeen groter bedrijven, overwegend Protestant zijn, dan is de conclusie gewettigd, dat de meer welgestelde boerenfamilies in relatief sterkere mate Protestant zijn. Bij het feit van het lage percentage Katholieken in de vrije beroepen voegt zich het andere, ook door Katholieken als *Poelhekke*, *Prof. Barge*, *Prof. Brom* en *Mr. Feber* erkende feit van het R.K. „tekort” aan intellectuelen,

⁸¹⁾ A. Brons, *Taufgesinnte oder Mennoniten*³, Amsterdam 1912, p. 133; J. B. Du Buy, *Hoe onze Vaders aan hun geld kwamen en hoe zij het besteedden* (No. 15 v. d. geschriftjes t.b.v. de Doopsgezinden in de verstrooiing).

⁸²⁾ Dr. G. J. Heering, *De Remonstranten. Gedenkboek bij het 300-jarig bestaan der Rem. Broederschap*, 1919, p. 175.

statistisch blijkend uit het relatief zeer lage percentage aan R.K. academisch studerenden en academisch gegradueerden ⁸³). Een materiële achterstand bij de Katholieken, althans die van Noord-Brabant en Limburg, bleek nog duidelijk in 1913 uit een reeks gegevens in een studie van Bongers ⁸⁴). Sedert is de materiële toestand der Katholieken sterk vooruit gegaan, al kon *Mr. Feber* nog voor 1930 en voorafgaande jaren op een relatief te hoog percentage aan „bedeelden” onder de Nederlandse Katholieken wijzen ⁸⁵).

Al het bovenstaande overwegende mogen wij concluderen, dat er min of meer belangrijke resten van de vroeger veel grotere materiële en intellectuele achterstand der Katholieken in Nederland zijn te constateren. De oorzaak van die achterstand kan niet zijn de staatkundige achterstelling der Katholieken: men denke slechts aan de Joden en dissenters tijdens onze Republiek, die al evenzeer onmondig waren op staatkundig gebied en zich toch economisch en intellectueel tot een hoog peil ontwikkelden. Het is veel waarschijnlijker — zoals Bongers reeds in beginsel en onlangs zeer uitvoerig *Dr. Kempe* verdedigden, dat de economische achterstand der Katholieken ontstond door hun, bij de Protestanten vergeleken, geringere economische activiteit ten gevolge van hun langer vasthouden aan de Middeleeuwse economische ethiek, en dat eerst langzamerhand ook de Katholieke bevolking zich, zij het slechts ten dele, aan de in de kapitalistische maatschappij vereiste economische ethiek aanpaste en daardoor de achterstand ten dele inhaalde ⁸⁶). Als dit waar is, zou daarmee de theorie van Weber ook door de huidige verschillen tussen Protestanten en Katholieken, die een nawerking zijn van de vroegere, worden bevestigd. Tevens echter zal het bovenstaande ons duidelijk hebben gemaakt, dat het niet aangaat, alle Protestanten over één kam te scheren en dat ook binnen de groep der Protestanten grote verschillen optreden.

(Slot vervolgd).

⁸³) Uitvoeriger: p. 443/4 in het art. van noot 79; *Mr. G. H. A. Feber*, De criminaliteit der Katholieken in Nederland, 1933, p. 65 e.v. Het relatief hoge percentage onderwijs bij de katholieken is een gevolg van de sterke toeneming van het Katholiek L.O. in verband met het groot aantal kinderen der Katholieke gezinnen.

⁸⁴) Geloof en Misdaad (Tijdschr. v. h. Strafrecht 1913).

⁸⁵) Feber, l.c., p. 62 e.v.

⁸⁶) Kempe l.c., p. 146 en hoofdst. V. *Mr. Feber* in zijn aangehaald werk verdedigt een biologische verklaring van de achterstand der Katholieken, n.l. de anti-selectieve werking van het celibaat, waardoor aanleg-factoren voor het nageslacht verloren gaan. Het is hier niet de plaats in te gaan op het voor en tegen dezer theorie, maar de mogelijkheid bestaat, dat deze biologische factor de werking van de andere economische ethiek versterkte.